

Це — мій заповіт. Якщо ви не телепні, то мали би вже здогадатися, що мене нема в живих. Або ж ви той недоумок-адвокат, який усюди суне свого носа, якому плачу шалені гроші вже не один рік, і який так і не навчився повазі до чужого та вліз у мою писанину, щоб задовольнити свій інтерес. У будь-якому разі, якщо ви читаєте ці рядки, мені вже нема до цього діла, нарешті мені начхати на думку інших і страх бути викритим мене відпустив.

Деякі поміщають свій заповіт на маленькому клаптику паперу, а інші взагалі його не складають — яка різниця, кому дістануться твої скромні статки та іржава тачка після кінця? А от я написав тут свої мемуари. Здається, так називається безліч сторінок, де кінчені егоцентристи пишуть про своє життя, наче воно й справді цікавить інших. І хоч я вважаю, що моя писанина не принесе нікому користі, хочу, щоб її прочитали — така вже забаганка старого діда. Судіть самі, чи я, по-вашому, при здоровому глузді.

На момент створення заповіту мені виповнилося дев'яносто шість років. Хтозна, скільки після цього я ще проживу. Але погодьтеся, навіть дев'яносто шість — занадто довго для людини, особливо для такої, як я. Однак якщо я вже стільки відмучився на цій землі, то чому мій спадок має швидко та легко перейти когось? Він більший, аніж одна іржава тачка.

В останні роки в мене було дуже багато часу. Тому я і вирішив написати цю розповідь про своє життя в кару для тих, хто її прочитає, або як ціну за грошики, які отримає. Або ж мені просто хотілося зізнатися в усьому, що я так довго приховував. Звісно, якщо ви молоді й дурні, хочете швидко отримати те, що вам належить і піти, то можете прочитати останню сторінку... Ось вам! Так не піде! Ніхто нічого не отримає, поки мій повірений не прочитає вам цю історію до кінця. Тоді, й тільки тоді, моя душа, якщо така є, зможе заспокоїтись, і мої кістки нарешті знайдуть затишне місце. А ще я зможу попросити пробачення...

Не обіцяю, що буде цікаво, мало чие людське життя підходить для хорошого фільму чи книги. Мое — не виняток, але тут уже, пробачте, доведеться потерпіти.

Я вас попередив. Почнімо!

Частина I

БУДИНКИ, ЛЮДИ ТА ПОМИЛКИ

1.

У дитинстві моя мати часто любила говорити своїм подругам, що мій улюблений фільм — «Іронія долі, або З легкою парою!»¹. Вперше я подивився його, коли мені було тринадцять, і після цього справді біг до телевізора, щоби побачити, як починається фільм. А ви пам'ятаєте його перші кадри? Адже це кіно, яке полюбили багато радянських людей, починається не з того, як Женя Лукашин прикрашає ялинку зі своєю дівчиною Галею, і навіть не зі сцени посиденьок друзів у лазні. Ні, все це мене в ті роки, як і багато років після, не цікавило, просто мою маму фільм поглинав настільки, що вона не помічала, як я відходив від екрана вже після перших вступних титрів. Якщо ваша пам'ять не дуже, то моя ще навіть дуже нічогенька, і я добре пам'ятаю, як маленький намальований дядечко-архітектор, згорнувши свій проект у дудочку, ходив від одного бюрократичного кабінету до іншого, щоб затвердити план спорудження нового будинку.

Так, «Іронія долі» починається з мультиплікаційної вставки, яка триває не більше двох хвилин і розповідає про пригоди бідного художника, чия робота не була гідно оцінена. Ще маленьким хлопчиком я щиро співчував радянському намальованому чоловічку, якому довелося відмовитися від прекрасної зовнішності свого дитяти, відрубавши йому руки, ноги й, можливо, навіть хвоста, і погодившись на вбоге каліцтво.

---

¹ «Іронія долі, або З легкою парою!» — радянський двосерійний художній фільм 1975 року. Поєднує елементи ексцентричної кінокомедії та романтичної драми. Прем'єра відбулася 1 січня 1976 року на Центральному телебаченні.

Ось що я відчував, спостерігаючи за красивою на той час картинкою, яка миготіла на екрані. Я хотів тільки одного: щоб зі мною ніколи в житті таке не трапилося і, на щастя, мені вдалося прожити досить довго, не відчуваючи себе заручником людського консерватизму та обмеженості. Проте і я одного разу зіткнувся зі суспільними межами, а якщо ви ні — значить, ви не настільки талановиті, як думаєте. Адже за щось по-справжньому гідне завжди треба боротися.

Але я надто забігаю вперед! У той час, коли заглядався на мультики в телевізорі, мене ще не турбували людські пороки, я був веселою та допитливою дитиною і ставив звичайні дитячі запитання.

— Пап, а чому хату зносять? — звертаюся до батька, який за руку веде мене вулицею.

Щомісяця у нашому місті виростає новий будинок, адже на заводах працюють люди, яким треба десь жити, ходити у крамниці та клуби дозвілля. Будуються дитячі садки та школи, де навчатимуться такі самі, як я, маленькі піонери. Проте в цьому світі нема місця будинкам, що зберігають пам'ять минулого, на їхньому місці мають зрости радянські устої. Повз один такий будинок ми з татом і проходимо: глиняну одноповерхову хатину розтягують у різні боки злі машини, а люди з кувалдами вже біжать її добивати.

— Бо вона стара, — каже тато, радіючи, що так швидко знайшов відповідь на дитяче запитання.

Як на мене, хата не стара, але я й у людському віці не розуміюся, ще надто малий, що вже тут говорити про вік будинків. І все ж мені боляче дивитись, як її убивають, і я кривлю губи від такого насилля.

— Пап, а хатка щось відчуває? — я повисаю у батька на руці, щоб він уповільнив крок.

Йому не подобається, що я не хочу йти швидше, ми запізнюємось у крамницю і не зможемо придбати необхідне, а то й зовсім нічого не купимо, якщо черга буде, як завжди.

— Що відчуває? — перепитує батько, він зовсім не розуміє, про що я кажу.

Я знову дивлюся на оселю, від якої залишилися тільки фасад, два вікна-ока, що дивляться на мене своєю пусткою, і хатина вже не кричить, вона просто тихо відходить, настраждавшись. Мені стає сумно, ніби переді мною загинула жива людина, поранена кулею ворога.

— Ну, хіба їй не боляче, коли її зносять? — повторюю я.

Тато дивиться на мене здивовано, а потім згадує, що мені лише вісім, і я — дитина. Він заспокоюється і, весело усміхаючись, каже:

— Звичайно, ні, це лише будиночок! Запам'ятай, він неживий і нічого не може відчутти. Тож пішли швидше, бо мама розсердиться, якщо тобі не буде що поїсти.

Він тягне мене за собою, я востаннє озираюся на хату і хоча й вірю татові, але мені хочеться його запитати, звідки він знає, що будинок неживий? Бо я дуже добре бачу, що йому боляче. Хатина проводить мене останнім поглядом перед тим, як черговий удар машини руйнує її обличчя, і тільки я помічаю на цій радянській мирній вулиці смерть. Через кілька місяців на цьому місці збудують нову багатоповерхівку на тридцять шість квартир, і всі забудуть, що колись тут стояла звичайна садиба звичайної української сім'ї, яка мешкала в ній п'ять поколінь. Останнє, звісно, не точно, але головне в тому, що обличчя тієї хати не покине мене аж до смерті.

Ну, а тоді черга у крамниці, в купі злого від голоду народу, витісняє з моєї маленької голови думки про погане, і я тільки намагаюся ковтнути трохи повітря, щоб не задихнутися між людських туш. Зате тато купує продукти і дає мені ще теплий хліб, щоб я міг іти та їсти, відкушуючи хрумку скоринку, розриваючи хлібину-цеглину зубами. Бути руйнівником у людській природі.

А в моїй природі було будувати.

Пам'ятаю себе трирічним серед різнокольорових кубиків, з яких я вперто намагався спорудити будиночок. Можливо, це був мій перший будинок у житті. Звичайно, гігантські кубики для дітей — зовсім не той матеріал, який потрібен

для хорошої будівлі, але тоді я ще не був таким вибагливим. Пам'ятаю, моя молодша сестра тільки-но вчилася повзати, мама залишала її біля мене на килимі та просила доглянути. Мені до неї діла не було, вона носилася кімнатою на своїх чотирьох кінцівках, і нас із нею нічого не пов'язувало. Я був повністю захоплений своєю роботою.

Якось у мене вийшов більш-менш нормальний будиночок, але раптом сестра на всій швидкості врізалась у нього й рознесла своєю великою дитячою головою. Вона на секунду зазмерла, а потім, не відчувши ніякої провини, далі поповзла руйнувати світ. Я ж, роззирнувшись на розкидані будматеріали, ще хвилину зміг стримувати сльози, а потім розридався. Плакав так голосно, що мама примчала з кухні, підозрюючи, що моя сестра врізалась у щось і тепер реве. Але я її здивував...

— Дуже прикро, любий. Упевнена, що твій будиночок був чудовий, — заспокоювала вона, опустившись біля мене на коліна і збираючи мої кубики. — Але ти сам винен, бо не врахував усіх змінних. Ти знав, що твоя сестра грається поруч, і передусім мав захистити свій будинок від неї. Наступного разу продумай усе.

Хоча я був дуже малий, але зрозумів, про що говорить мама. Сльози миттєво висохли. Наступного разу я захищав свої перші архітектурні спроби подушками та стільцями і завжди відстежував свою сестру.

У мене збереглося небагато спогадів із дитинства. У цьому недолік довгого життя: те, що йде спочатку, стирається з пам'яті найшвидше, навіть хороше. Наприклад, я не пам'ятаю своїх батьків молодими. Звісно, дивлячись на старі фото, знаю, що це вони, але відтворити їхні обличчя в уяві складно. Та все ж пригадую, як у шість років отримав від батька свій перший конструктор: його треба було скручувати маленьким гайковим ключем, і з нього, на жаль, виходили паршиві будинки. Після нього конструктори стали моїми єдиними іграшками. Доки не виріс, у дитячій кімнаті можна було знайти тисячу різних деталей.

Батьки часто гралися з нами — зі мною та сестрою, ми разом споруджували будинки, клеїли літаки, вирізали з паперу звірів. Вони вважали, що таким чином ми будемо розумними і багато чого досягнемо в житті. Вони «вклали в нас», так говорив тато. Іноді я радію, що батьки не прожили достатньо довго, щоби побачили, як я розпорядився їхнім вкладенням.

Мені не забути, як десятирічним батьки повезли мене на море. Сонце, пляж, голі люди мені не подобалися, крім того, я боявся плавати. Тому до моменту, коли я побачив чоловіка, який ліпив із піску замок, мій відпочинок здавався катастрофою. Його замок не був шедевром, звичайна ліпнина звичайної людини, але він вразив мене. Чоловік показував своїм дітям, як можна гратися з піском, щоб потім ті дали йому трохи відпочити, дрімаючи на сонці. Він усміхався і з превеликим, награним захопленням робив пасочки, ліпив стіни та копав рови. Не знаю, чи надихнув він своїх дітей, але на мене подіяло. Після цього я полюбив пляж і годинами намагався побудувати щось гідне. Пісок був хорошим матеріалом для будівництва, хоча й недовговічним. Проте його було багацько, як і води навколо, можна було вбити у спробах чимало часу.

Там, на пляжі, я зрозумів, що мені не просто подобається будувати, мені подобалося, коли людей вражає моя робота, коли вони оцінюють та підносять на вершину похвали мої шедеври. Увесь день я провів на пляжі з молодшою сестрою, риючись у піску. Багато відпочивальників зупинялися біля нас і дивились, як виростали замки, будівлі, вулиці й фантастичні міста, яких ніхто ніколи не бачив. Наше зі сестрою мистецтво дивувало людей, приносило нам сотню похвал і прагнення працювати ще. Люди запитували, де та хто нас навчив, вони хотіли дізнатися наш секрет, подовгу спостерігаючи, збиваючись у купки народу біля двох дітей. Якби можна було вибрати момент у часі, в якому я хотів би залишитись і просто жити там, не старіючи, не змінюючись, то би зостався на тому пляжі та продовжував будувати замки з піску.

На жаль, час не можна зупинити, як і повернути назад. Але якби зараз можна було зазирнути до моїх батьків у гості, моя мама винесла би вам до чаю мої дитячі вироби, щоби похвалитися. Ви би побачили великі й маленькі будиночки з глини, сірників, дерева, макаронів та пластиліну і сотню малюнків та ескізів. Коли у школі на уроках трудового навчання або малювання мені говорили щось вигадати, я вигадував дім, а коли мене просили щось інше, я вигадував інший дім. Часто вчителі намагалися пояснити, що нічого не змінилося: дім — це дім, але я теж намагався пояснити їм, що різниця є: будинки різні. Пишу це з усмішкою, хотів би подивитися на моїх учителів тепер і сказати їм, що вони тоді мало не вбили в мені мій геній. Мабуть, їм треба було старатися краще.

Уже в дитинстві батьки зрозуміли, що мене цікавить лише одне — будувати. Вони не були проти, навпаки, вибір професії для сина виявився легкою справою. Багато хто в той радянський час будував, справа була популярною, але батьки не хотіли, щоб їхній син ходив у брудній роботі, з ніг до голови в пилу і кидав цемент на цеглу. Адже вони стільки «вклали».

Якось батько розповів, як називається професія того, хто вигадує, який вигляд матиме будівля. Він попросив, щоб я запам'ятав це слово.

— Архітектор! Ар-хі-тек-тор. Нічого складного, та все ж колись у тебе буде така робота. Тобі ж подобається будувати?

Я кивав і слухняно вчився, щоб у майбутньому стати великою людиною на літеру «А».

Розповідаю вам усе це, щоб ви зрозуміли: у мене не було вибору ким стати, лише як ним стати.

2.

Якось, іще хлопчиськом, я сидів на лавці біля під'їзду та чекав, поки з будинку вийде мама. Хоча було ще далеко до того віку, коли мене можна було б назвати чоловіком, я вже встиг відчути на собі всю безвихідь і безпорадність очікування

жінки. Я бовтав ногами, щоби хоч якось розвеселити себе, але нічого не виходило, і я просто помирав від нудьги. Раптом десь згори почувся голос. Глухий, трохи хриплий, мов хворий, голос, зітхнувши, сказав:

— Нудно...

Мені здалося, що хтось просто прочитав мої думки, але після цього трохи віддалік уже інший голос зашипів і мовив:

— Ш-ш-ш, тихо ти. Не бачиш, чоловічок сидить? Ще злякається твоїх зітхань, і тебе знесуть. Людей не зрозумієш, вони нервові та непередбачувані.

— Та я ще молодий, куди мене зносити! — обурився хтось. — Та й і не чує він нас. Люди глухі.

Напевно, люди і справді були глухими. Я озирнувся: дорослі поспішали у справах, проходили повз, заходили в під'їзд і не чули того, що чув я. Пам'ятаю, як тоді було страшно та цікаво водночас, я мотав навкруги головою і не міг зрозуміти, звідки йдуть голоси. Може, тому добре запам'ятав усе, що було далі.

А далі око будинку розплющилось, і я побачив його обличчя, як бачив обличчя старої хатини, яку зруйнували кілька років тому. Мій під'їзд ожив і дивився на мене, теж дивуючись, що ми бачимо одне одного. Це складно пояснити, але коли будинок оживає, він не набуває чогось нового, у нього не виростають звичні нам очі, вуха чи рот. Ні, вікна залишаються вікнами, а двері — дверима, але ви просто починаєте бачити та розрізняти риси його обличчя і знаєте, куди дивитися.

— Цей хлопець нас бачить! Карле, людська дитина не сліпа, — прошепотів будинок на вухо сусідньому під'їзду, зачіпаючи його плечем.

Його здивування було майже таким величезним, як і моє, хоча мені тоді й десяти років зроду не було.

— Не може бути, — оживаючи, сказав другий під'їзд.

Він оцінив мене, поглянувши на мене з висоти дев'ятого поверху, потім його око опустилося вниз приблизно на сьомий, а потім іще нижче — на третій поверх, доки будинок не зрозумів, що моє маленьке тіло найкраще проглядається,

звичайно ж, із першого. Весь цей час я сидів, не дихаючи, переставши теліпати сюди-туди ногами, і з відкритим ротом споглядав дещо неймовірне. Перехожі іноді з цікавістю поглядали на мене: чому ж я вирячився на будівлю і що ж бачу там цікавого? Але вони швидко розчаровувалися, коли розуміли, що дитина дивиться в нікуди, помічаючи щось своє.

— Ага, справді, бачить. Дивись, як здивувався. Ха-ха-ха, у нього зараз серце зупиниться! — засміявся другий під'їзд.

— Такі маленькі люди не помирають від серцевих нападів, вони спочатку стають вищими, а вже тоді розвалюються, — заперечив перший, продовжуючи мене вивчати.

Пам'ятаю, як зараз, що тоді голосно ковтнув слину. Це важливо, бо якщо ви вже проковтнули слину, то отямилися, можете дихати і навіть щось говорити. Я наважився на запитання, адже треба обов'язково скористатися можливістю, якщо перед вами відкривається новий дивовижний світ.

— Ви хто? — мій звичайний голос перетворився на тонкий дівчачий голосочок.

— Ви хто?! — здивувався будинок і засміявся. — Він питає, хто ми!?

— Яка дурна людина. «Ви хто?» Це смішно! — реготав інший будинок.

Вони розвеселилися, думали, що я жартую.

— Хіба не зрозуміло? Хіба ти не знаєш, де мешкають усі люди? — запитав у мене перший під'їзд.

— Де? — зі страху не зрозумів я.

— У будинках, житлах, у хатах. Як ви нас іще називаєте? — відповів під'їзд. — А чому ти нас це... чуєш?

Я розгубився і лише знизав плечима.

— Ненормальний, мабуть, — припустив другий. — Головою вдарився. Я про таких чув. Вони називають це помутнінням свідомості. Або ж у нього якась пухлина мозку.

— Та дуже маленький іще... — сказав перший будинок, який вважав себе обізнанішим щодо людей. — Ти нормальний? — звернувся він до мене, перевіряючи теорію.

Я закивав, хоча й не був упевнений у своїй нормальності.

— Ти взагалі людина? — засумнівався будинок.

Я знову ствердно кивнув головою.

— А ти взагалі розмовляєш? — він підозріливо витріщився на мене своїм оком. — А то тільки головою махати і вмієш.

— Звісно. Я добре говорю! — відповів я, чим збентежив якусь жінку, яка проходила повз.

— Це добре, — усміхаючись, сказав будинок і задумався на кілька секунд, дивлячись у небо. — Хоч не так нудно буде.

— Розкажи щось, — попросив другий будинок. — Років тобі скільки?

Коли вам більше двадцяти або тридцяти років, ви починаєте відповідати на це запитання неохоче. Іноді вам навіть щастить, і ви забуваєте свій вік, що дає змогу жити щасливіше, не усвідомлюючи, що ви вже перетнули якийсь рубіж. Ви благополучно не замислюєтеся над тим, що повинні були досягти до цієї дати і чи відповідаєте суспільним нормам вашого віку. В той момент, коли вас питають, скільки вам років, ілюзія свободи зникає. Вам доводиться відновити у пам'яті рік свого народження, згадати математичну операцію віднімання та визначити, наскільки ваше тіло постаріло від того дня, як воно покинуло материнське лоно.

Коли я розміняв восьмий десяток, то все ж навчився отримувати від цього питання якусь зловтішну радість. Почувши велику цифру моїх років, люди починали проводжали мене на той світ, мовляв, скоро цей старий, ця скалка в дупі, помре. Вираз їхніх облич змінювався, коли вони зустрічали мене через кілька років. Вони думали: «Що цей сухар іще тут робить? Молоді помирають, а він досі дихає». Спочатку мене це засмучувало, я і сам був не проти врізати дуба, але таке ставлення згодом розізлило навіть мене. Чому хтось повинен визначати мій термін або ще гірше — чи я його гідний? Тому моє обличчя зазвичай розтягувалося в посмішці:

— Люба, не заздри даремно, тобі стільки не прожити. Та й чи варто? Грошей на гарне життя нема, ніхто тебе, стару курку, не любить, та й діти в тебе тупі бєздарі. Рання смерть — дар Божий.

З М І С Т

Частина I

Будинки, люди та помилки..... 9

Частина II

Покарання і кара..... 137

Частина III

В ім'я 267

Заповіт 402

Від авторки 404